

Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához.

— Harmadik közlemény. —

V.

Az *Encyclopaediát* illetőleg arra a fölfedezésre jutottam, hogy ez a mű *voltaképen nincs befejezve*. Nem arról van szó, hogy valamely része, mely már ki van nyomtatva, csonka lenne, hanem azt a tényt konstatálhatom, hogy Apáczai *még egy nyelvtudományi és egy retorikai részt akart írni, melyek az Encyclopaedia befejező részét képezték volna*.

Apáczai terve szerint a nyelvtudományi rész a következő fejezetekből állott volna: általános nyelvtan (*grammatica generalis*), görög, latin, héber, arab nyelvtan és dialectika, a retorikai pedig általános retorika; latin, görög, héber és arab retorika.

Az alap, melyre e véleményemet fektethetem, Apáczai *Encyclopaediájának praefatiója*.

Tudvalevő, hogy Apáczai Encyclopaediájának jó részét hazájába való visszatérésekor, 1653-ban, adta sajtó alá az előszóval együtt. Az Encyclopaedia, melynek első címlapján a kolophon 1653. évet mutat, 1655-ben jelent meg. Ezt teljes határozottsággal lehet megállapítani abból, hogy „a *Magyar Encyclopaedia* szövegével, mely a 412. lapon S₄ levelen végződik, együtt nyomtatva (413—487. lapon S₆—X₄) levelen egy kötetben találjuk, valamennyi példányban szerzőnek *De studio sapientiae* című latin beszédjét, melyet a gy.-fejevári collegiumban 1653. nov. havában tartott s mely még azon évben hely nélkül (Gyulafejevárott) önállóan is megjelent. E melléklet külön címlapján pedig a nyomtatási hely és év így áll: *Ultrajecti ex officina Joannis a Waesberge Anno MDCLV*. Kétségtelen ebből, hogy ez a melléklet valamint a M. Encyclopaedia utolsó íve is 1655-ben volt kinyomtatva és így az 1653-ban sajtó alá adott M. Encyclopaedia csak 1655-ben látott napvilágot“. ¹⁾

¹⁾ Szabó Károly. Régi Magyar Könyvtár. I. 371—372. 1.

Az előszóban Apáczai hűségesen és aggodalmas lelkiismeretességgel elősorolja mindama szerzőket, kiknek műveiből az *Encyclopaediát* megszerkesztette. Minden egyes rész címét elmondván, utána teszi forrásait. E helyen a teológiai rész után — *holott maga a vortaképeni Encyclopaedia „Az isteni dolgokról“ cz. XI-ik fejezettel végződik* — Apáczai fölemlíti, hogy a *grammatica generalisban* és *specialisban Ramus*, a héber nyelvben és *dialecticában Martinius*, az arab nyelvben *Erpenius*, az általános és latin retorikában *Talaeus*, a görög, héber és arab retorikában pedig különbözők voltak forrásai.

Maga ez a rész már teljesen elegendő bizonyíték állításomnak kétségtelenül igaz voltára, ámde van ugyancsak az előszóban egy másik hely, mely szintén tanúsítja, hogy Apáczai nem a teológiai, hanem nyelvtudományi és retorikai részekkel akarta *Encyclopaediáját* bevégezni.

Apáczai ugyanis az említett előbeszédben az *Encyclopaedia*-nak gyakorlati használási módját igen részletes utasításban kifejti. És itt leghosszasabban a *nyelvtudományi rész* gyakorlati alkalmazását tárgyalja. Első volna, kívánsága szerint, a görög nyelv, melyet taníttatni óhajt, majd a latin nyelv tanulására vezetné a tanítványt; e két nyelv tanulásán átment tanítványait — úgymond — a héber nyelvre tanítaná, megismertetvén velök e nyelv chaldeai, syriai és talmudi dialektusait. De mégse eresztené őket el addig, míg a zsidó nyelven és e dialektusain kívül az arab nyelvet is meg nem tanulnák, mert Mohamed Alkoránja és Tamerlan históriái a legjelesebb könyvek, ezért rajta volna, hogy a tanítványok ezeket értsék „Így már — írja Apáczai — e négy nyelvet tudván, bátran búcsut vehetnének az iskolától, mert ha mi jó van egyéb nyelvekben, ezekből eredt, mint a csermelyek a bő forrásokból“.

Hasonlítsuk össze ezt az utasítást az előbb idézett részszel, mindkettőből kitűnik, hogy az *Encyclopaediában* görög, latin, héber és arab nyelvtanoknak kellett volna lenniök, míg az előszó ama része, melyben Apáczai forrásait idézi, az általános nyelvtan és a retorikai részeket is bizonyítja. E két utóbbi rész tanítására vonatkozólag Apáczai nem tartotta szükségesnek semmi külön módszer alkalmazását javasolni.

Szükségtelen tovább bizonyítgatnom. Midőn Apáczai 1653-ban, hazautazása előtt, az *Encyclopaedia* kéziratát Waesberge János utrechti nyomdájába adta, véleményem szerint az előbeszédnél és az

első nyolcz fejezetnél többet semmi esetre sem írhatott meg és ennél több kéziratot nem is adott. Ez a nyolcz fejezet pedig épen fele volt volna az eredetileg nyelvtani és retorikai részekkel együtt *tervezett* Encyclopaediának, mely — maga — azonban az általános nyelvészeti bevezetés, négy nyelvről és a retorikai részről való épen öt hiányzó rész *leszámításával*, tizenegyből áll. Tehát Apáczai három részt küldött csupán (historia, ethica, theologia) a már leadott és kinyomott nyolcz mellé. És hogy ezt a három utolsó részt, valamint az Encyclopaedia végére tett beszédet és leveleket (melyek különben philologiai és nyelvtudományi kérdésekkel is foglalkoznak) mintegy helyettesítésül, az elmaradt nyelvtudományi és retorikai részekért, *Gyulafehérvárról* küldte Apáczai Utrechtbe, a nyomdába, azt kétségtelenné teszi mindjárt az Erdélyből küldött első rész, az Encyclopaediában a IX-ik, melynek utolsó sora 1653 közepén és 1654-ben, vagyis olyan időben történt eseményekről szól, midőn Apáczai már útban volt hazafelé, majd már meg is érkezett. Azt a beszédet pedig, mely az Encyclopaedia végére van téve, Apáczai, mint fönnebb is említők, 1653. november havában tartotta. Azt hiszem, hogy az Encyclopaedia végső három fejezetét Apáczai *De studio sapientiae* cz. beszédének megírása *után* készítette el és így a beszéd után foglalt levelekkel együtt 1654 közepénél előbb semmi esetre sem küldte Utrechtbe, hol aztán 1655-ben jelent meg a könyv.

Hiszem azt is, hogy az Encyclopaedia végére tervezett, de meg nem írt részek nagyjában latin excerptákban megvoltak Apáczainál, hisz különben aligha idézte volna a forrásokat, de másfelől ő maga mondja előszavában, hogy könyve szerzésében legelőször latinul kírta a legszükségesebb dolgokat a legjobb könyvekből és a természethez illő rendbe szedte, hogy így könnyebben fordíthassa a tudományokkal még meg nem ismerkedett magyar nyelvre.

Hogy *miért* nem fejezte be Encyclopaediáját Apáczai úgy, amint kezdetben tervezte, erről sehol sem teszen említést, erre vonatkozólag nem is találtam, bármennyire kerestem, sehol semmi fölvilágosító adatot. Talán érezte Apáczai, a maga erős sejtelmes előérzetével, hogy a reákövetkező izgalmas időkben minden erejét igénybe fogja venni az a sok és nagy küzdelem, melyet elvei miatt kell folytatnia, és nem akarván még továbbra a bizonytalan későbbi időkre halasztani a különben is önálló egészét képező Encyclopaedia megjelenését, fölhangzott a tervezett nyelvtudományi és retorikai részek megírásával,

VI.

Két olyan műve van Apáczainak, egyik nyomtatásban, a másik pedig kéziratban, melyeket eddig nagyon kevésbé ismertettek, sőt kéziratban maradt művéről csupán annyit találtam följegyezve, hogy létezik.¹⁾

A szóban lévő nyomtatott műve nem más, mint teológiai inauguralis dissertációja, melyet Harderwykben 1651-ben adott ki. Azok az életrajzírók, kik egyáltalán említést tesznek Apáczai e művéről, ezt csupán *Dissertatio theologica inauguralis* czímen idézik, a mi ugyan épen nem mondja meg, hogy mit tárgyal voltaképen ez az értekezés. Szinnyi Gerzson tesz említést ez értekezésről úgy, hogy közli czímét is, bár röviden, tartalmával azonban szintén nem foglalkozik, annál is inkább, mert Szilágyi Sándorral polemizálván Apáczai neve fölött, e művet is csupán a címlapján levő név miatt hozza föl.²⁾ Apáczai e művének más érdekessége van azonkívül, hogy doktori értekezése; az, hogy az első doktori értekezés a harderwyki egyetemen, és Apáczai Cseri János volt az első, kit eme, 1648-ban létesített holland egyetemen doktorrá avattak. A mű belső címlapján jelezve van, hogy ez az első doktori értekezés azon az egyetemen, ezenkívül a sárospataki ev. ref. kollegiumi könyvtárban magán a dissertatio inauguralison kívül megvan az a jelentés is, melyben az egyetem rektora: *Gisbertus ab Isendoorn* meghívja az akadémiai ifjúságot és a tudomány barátait, hogy Apáczai fölvatási ünnepélyén ez egyetem első hasonló *actusán*, 1651 ápril 26-án, (4 nappal Apáczai doktori vitaközlésének megtartása után) minél nagyobb számban jelenjenek meg.³⁾

E nevezetes dissertáció czíme, mint azt nekem, kérésemre, Rác Kálmán sárospataki teológiai segédtanár és alkönyvtárnok úr szíves vala lemásolni és a mű tartalmát közölni, a következő:

¹⁾ Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. (Ev. ref. koll. értesítője 1874/75-ről 33 old.)

²⁾ L. Magyar protestans egyházi és iskolai Figyelmező. Szerk. és kiadja: Révész Imre. VI. évf. 1875. 179. l.

³⁾ Szinnyi Gerzson a czímben levő dátumot tévesen ápril 21-re tette, 22 helyett és így az az állítása, hogy Apáczait öt nappal avatták fel értekezésének megtartása után, oda módosítandó, hogy négy nap múlva avatták. Szinnyi e tévedése onnan ered, hogy — mint Rác Kálmán úrtól értesülök — a sárospataki iskola példányában a 22. szám második 2-e tintával át van húzva.

DISPUTATIO THEOLOGICA

INAUGURALIS

De Primi Hominis

A P O S T A S I A

Quam

Sub auxilio Omnipotentis Dei,

Ex autoritate Clarissimi Doctissimi & Celeberrimi Viri

D. GISBERTI ab ISENDOORN

Academiae Hardervicensae, quae est Ducatus Gelriae

& Comitatus Zutphaniae, p. t. RECTORIS

MAGNIFICI, ibidemque Philosophiae

Professoris Primarii, nec non Medi-

cinae Licentiati;

Amplissimique Senatus Academici consensu,

ac Venerandae Facultatis Theologicae decreto,

Pro Doctorali in Theologia gradu consequendo

ventilandam proponit

JOHANNES TSERE APATZAI Transylv.

Ad diem 22. Aprilis

HARDERVICI,

Typis EGBERTI ARNOLDI à Nunfpeet

Anno 1651.

A colophon és a cím közé a harderwjkiki akadémia pecsétje van nyomva.

A belső címlap ez:

„Illustribus, Generosis ac Nobilissimis || D. D. Academiae Ducatus Gelriae || & Comitatus Zutphaniae || *Curatoribus* || Vigilantissimis (a) Musarum Patribus, Fautoribus || Patronis. || Ut et || Amplissimo Celeberrimo ac Fulgentissimo || *Senatui Academico* || (b) Musarum matri Germanae, || Venerandaeque || (c) Facultati Theologicae || sibi semper filiali obsequio colendae, || Disputationem hanc Theologicam Inauguralem in almâ Academiâ Hardevicenâ primam, eo quo decet animo, et quâpotest humilitate Consecrat, Offerat, Dicat, Dedicat.

E lap alján a következő distichon van Apáczeitől:

- a) *Musarum Patres, nova suscipe*
- b) *tu quoque Mater*
- c) *Filia prima parit.*
- d) *Πρωτοτοκον τica quem.*

A mű a címlappal együtt 10 levél, azaz 20 lap, kis negyedréti alakban. Az értekezés 20 fejezetre van osztva, számokkal.

Bevezetésében megállapítja Apáczi, hogy az első ember bűnbeesése (*apostasia*) nem egyéb, mint szerencsétlen elszakadása a neki adott törvényektől. Majd szól 1) magáról a definitumról, 2) a definitióról. A definitumot egészen grammatikai és etymologiai alapon görögből származtatja, közölvén a megfelelő zsidó kifejezéseket is. A res ipsa szerinte 3 dolgot foglal magában és ehhez képest tárgyalja I. annak *normáját* (1 levelen át); II. *naturáját* (5 levelen át) és III. a *consequentia defectionis-t* (2 levél és 1 lapon át). A bűnbeesés büntetése szerinte: külső és belső, leggyászosabb következménye az emberiségre: a halál. Apáczi állításait mindig bibliai alapon igazolja és a biblia ismeretében teljes és tökéletes jártasságát, ismeretét bizonyítja. Álláspontja természetesen mint akadémiai növendéknek is, korának felfogása szerint megfelelő: *dogmatikus*.

Encyclopaediájában, úgy látom, magyarul felhasználta Apáczi *Az isteni dolgokról* szóló XI-ik részben doktori értekezését. E rész 8-ik és 9-ik fejezetében szól az „elszakadásról“, mely „az embernek, az ő eleibe irattatott törvényének általhágása“. Ugyanazon menettel és bizonyára helyenként dissertációjából lefordítva tárgyalja az apostasiát, mely körülmény az Encyclopaedia teologiai részének becsét fölötté emeli.

A mű végén igen érdekes nyilatkozata van Apáczáinak *Corollarium* czímen. A fiatal tudós rövid, határozott szavakban helyesnek vallja a belgica confessiót és erejéhez képest megvédését fogadja. E *Corollarium* így hangzik:

Confessionem Belgicam, ut Sacris Scriptoribus consentaneam, pro viribus, tueri conabimur.

Apáczáinak *kéziratban maradt művéről*, mint fentebb említők, *Fekete Mihály* tett említést, konstatálván annyit, hogy e mű megvan a kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában. Ez utalás alapján utána néztem a kéziratnak és csakugyan meg is találtam az említett könyvtár szépszámú kézirat-kötetei közt.

Egy vegyes tartalmu negyedréf kötetbe kötve (bőrbe kötve, a kötet sarkán 90 régi könyvtári szám), *Bisterfeldnek Aphorismata Physica* és *Regius Fundamenta Physica* kéziratban levő másolt két műve közt van a szóban levő kézirati mű. Czíme ez:

Philosophia naturalis. Cl. Joh. Cheri APACI. SS. Th.

Doctoris, ejusdemque Philosophiae Naturalis in Collegio Claudio-politano Reformatorum Professoris ordinarii.

Anno MDC. LX.

A mű 204 lapból áll. E munka Apáczái előadásaihoz készült jegyzet (*cursus*), melyet ő maga írt, s melyet kéziratából lemásoltak halála után. Mint iskolai tankönyvnek inkább paedagogiai értéke van rendszere miatt. Magasabb fokú szaktudomány, még az akkori mértékkel mérve sem lehet benne, mert gimnáziumi tanulók számára van írva. Apáczái az általa használt forrásokat — ugyanazokat, melyekből az *Encyclopaediában* is merített — itt is idézi, így pl. mindjárt az első caputnál idézi *Cartesiust*. A II. libernél pedig egyenesen utalja a tanulót, hogy használja *Ramus Arithmeticáját*.

A mű négy liberre van felosztva és tartalma a következő:

Liber I. De philosophia in genere. Cap. I. De definitione et natura Philosophiae (Philosophia — ugymond — ex vocis Etymo nihil aliud stat quam studium sapientiae). Cap. II. De Principiis Philosophandi. Cap. III. De Mente Humana ejusque operationibus. Cap. IV. De Philosophiae Partitione. Cap. V. De philos. natural. Definitione. E fejezetben a *philosophia naturalist* és a *doctrinát* így határozza meg: 1. *Philosophia naturalis est doctrina rerum corporearum naturis bene utendi.* 2. *Doctrinam vocamus quatenus docens discenti*

quidquid Philosophiae naturali inest intelligentiae, scientiae sapientiae, prudentiae et artis explicat et cum iis participat.

Cap. VI. De rerum corporearum principiis. *Cap. VII.* De Philosophiae naturalis distributione (Fölosztja 2 részre: Mathematica et Physica). *Cap. VIII.* De Mathesi in genere.

Liber II. De Arithmetica. Itt e megjegyzés van: *Consule P. Ram. Arithmetica Hannovia expressam.*

Liber III. De Geometria.

Liber IV. De Physiologia.

Cap. I. De physica demissione et distributione (Physica — ugymond — est ars bene naturandi). *Cap. II.* De rebus coelestibus et in specie de stellis (ut vocant) Fixis (Itt utal Ramusra és a saját Encyclopaediájára). *Cap. III.* De coelo. *Cap. IV.* De cometis et planetis. *Cap. V.* De Sphaera coelesti et ejus circulis. *Cap. VI.* De corporum coelestium apparentia, ratione circulorum, itemque domiciliis et Planetarum dignitatibus. *Cap. VII.* De elementis vulgo dictis *Appendix.* De Distributione terrae secundum longitudinem et latitudinem: itemque zonis, climatibus parallelis et *Metio et G. Blavo* qua brevis quidam est institutio geographica. *Cap. VIII.* De corporum generatione, corruptione et qualitatibus. *Cap. IX.* De meteoris. *Cap. X.* De animatis et Animalibus in genere. *Cap. XI.* De partibus animalium. *Cap. XII.* De Actionibus animalium. *Cap. XIII.* De sensuum perceptionibus et motu animalium spontaneo. *Cap. XIV.* De hominis mente ejusque passionibus. *Cap. XV.* De corporis humani elegantia, proportione, hominisque distributione a loco colore, magnitudini, moribus, lingua, religione etc. (E fejezetben a magyar nyelvről következő érdekes véleményt mondja Apáczai: Hungarica quae quoad flexionis et formationis vocum praeter hebraeicam paucis omnino lingvis in perfectione cederet nisi tot barbaris vocibus mixta esset). *Cap. XVI.* De Bruto in genere atque quadrupedibus et Reptilibus. *Cap. XVII.* De avibus. *Cap. XVIII.* De piscibus. *Cap. XIX.* De Stirpibus et arboribus. *Cap. XX.* De Fruticibus. *Cap. XXI.* De Herbis. *Cap. XXII.* De non vivis et in specie de metallis. *Cap. XXIII.* De gemmis. *Cap. XXIV.* De friabilibus ad doctrinam de stirpibus et metallis. *Appendix:* Ex celeberrimo. Totius Philosophiae Coronis de Magnete.

A mű végére a másoló a következő szavakat írta: „Atque hic universae philosophiae finis, rerum omnium Authori soli Deo ter op-

timo, potentissimo et sapientissimo conditori et conservatori sit laus, honos et gloria in sempiterna saecula Anno D. 1661.

Igen jellemző az akkori nemzeti közművelődési viszonyokra e latin kézikönyv. Apáczai ugyanis, ki maga is latin nyelven sajátította el a tudományokat, mielőtt *Magyar Encyclopaediájának* megírásához fogna, előbb *latinul írja meg e művét* s aztán fordítja le (még pedig fáradságos munkával, új műszavakat csinálva) magyarra¹⁾. Hazájában azonban még sem használja iskolai kézikönyvül az *Encyclopaediát*, hanem ismét ír egy tankönyvet, a *Philosophia Naturalist*, melyből tanít, segédkönyvnek használván a *Magyar Encyclopaediát*. Ennek oka pedig az, hogy az ifjuság könnyebben tanulta a megszokott latin nyelven a tudományokat, semmint az új műszavakkal nehezített magyar könyvből. De különben is az *Encyclopaedia* célját, hogy a tudományokat magyar nyelven adja elő, csak fokozatosan lehetett kivívni. Apáczai ezt jól tudta és ezért írta meg és ezért használta paedagogiai kényszerűségből kéziratban levő latin tankönyvét, melynek tárgyai az *Encyclopaedia* megfelelő részeihez hasonló alapon vannak összeállítva.

VII.

Nem tehetem, hogy végül ki ne fejtsem ellenvetéseimet Szily Kálmánnal, a Magyar Tudományos Akadémia érdemes és tudós főtítkárával szemben, Apáczai *Encyclopaediájáról* matematikai és fizikai szempontból írott értekezésében²⁾ elfoglalt álláspontja miatt.

Nehéz és súlyos volna feladatomban: oly kitűnő tudóssal polemikába bocsátkozni, mint Szily K., ámde maga Apáczai, a ki mellett kell szólanom, könnyebbé tette e föllépésemet.

Szily Kálmán melegen méltányolja ugyan értekezésének bevezető soraiban az *Encyclopaediát*, elmondja róla, hogy Apáczai művének jelképe „egy hirtelen kiemelkedő s előhegyek nélkül magánosan álló csúcs a kietlen lapály és pusztaság közepén.” De később annál

¹⁾ „Ennek szerzésében pedig ily módot követék, hogy legelsőbben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat Deákul kiírnám, a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem esmérkedett Magyar nyelvre. Lásd. *Magyar Encyclopaedia* (1803-iki kiadás. Nyomt. Győrben. Előbeszéd XII-ik lap).

²⁾ „Apáczai *Encyclopaediája* matematikai és fizikai szempontból.” *Természettudományi Közlöny* 1889. XXI. köt. 242-ik füzet.

ridegebben s annál keményebben és pedig habozás nélkül azt konstatálja, hogy „Apáczai, enyhén szólva, eklektikus, magyarán beszélve *szolgai kompilátor volt*“; hogy „esetlen“ dichotomiákat csinált, hogy neki az innen-onnan összeböngészett dolgok magyarra fordítása ke-serves munka lehetett. „Apáczainak nincs is meg a kellő szóbősége, ritkán találja meg a neki is *rendelkezésre álló* kifejezést, vagy szót; ő is, mint minden gyenge író, a *nyelv sterilitásáról és nuditásáról* panaszkodik. Bezzeg *nem panaszkodott Pázmány Péter*, pedig félszázad-dal élt előtte!“ stb.

Szigorú, rideg és nem alapos vádak ezek. Lássuk őket.

Azt fejtegeti Szily K., hogy Apáczai az Encyclopaedia arithmetikai, geometriai és fizikai részeit más szerzőkből írta ki, „csipegette össze“, „kölesönözte“, „összetoldozta“, valamint a filozófiai, gnoseologiai, geográfiai stb. részeket.

Ezt a tényt Szilynek 1889-ben megjelent értekezése előtt épen kétszázharmincznyolcz esztendővel megállapították és fölfedezték már, s a ki ezt tette, nem volt más, mint maga a megtámadott Apáczai. Encyclopaediájának bevezetésében, melyet tudvalevőleg 1653-ban írt, nem kevesebb ízben, mint *hétyszer* állítja, erősíti és hangsúlyozza, hogy ez az ő műve nem eredeti, sőt fel is sorolja, hogy melyik részben kiktől fordított. Ime a szóban levő helyek az Encyclopaedia előszavából: ¹⁾

I. „Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és megakarván kísérteni, mennyire mehetnék, egyéb nyelveken megíratott mindenféle tudományból, valamit magyarra fordítani kezdettem. (Enc. Előbeszéd IX. 1.“

II. „Ennek (t. i. a *Pasoptromnak*, mely cím helyébe A. később az Encyclopaediát tette), szerzésében pedig ily módot követék, hogy egyelsőben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat Deákul kiírnám a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem esmérkedett magyar nyelvre. (U. o. XII. 1.)

III. „Oly dolgokat, a' melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem, a szabad igazságnak zászlója alatt közlöttem a hazámfiaival.“ (U. o. XVI. 1.)

¹⁾ Az Encyclopaedia 1803-diki kiadásából idézünk, ugyanabból, melyet Szily Kálmán is használ.

IV. „Most már, hogy végbe vigyem azt is, a mire engem a lelki esméretem kötelez, röviden elbeszélem, kiktől és miket kölcsönöztem légyen. Ezt pedig azért is cselekszem, hogy mintegy kéznél fogva vezessem a tanítványokat ama dolgoknak világosabb esméretére, a melyeket e könyvecskébe foglaltam, de jelesbben azért, hogy *elkerüljem ama kemény vádolást*, melylyel a nagy Plinius megpirította a másoktól vett tollal ékeskedő könyvszerzőket, a kiket T. Vespasianushoz írott előbeszédében így korpáz.“ Következik az idézet, melynek egyik része így hangzik: „Észreveheted azt abból, hogy azoknak neveik alatt említtem a dolgokat, a kiknek könyveiből azokat kiszedegettem. Mert az én ítéletem szerint nemes erkölcsü emberhez illő szégyen azt nyilván megvallani, kinek kelljen köszönned előmeneteledet“ stb. (U. o. XVIII. l.)

V. „Én is ezért nyilván kivallom, hogy a könyvszerzők a kiknek különbféle dolgokat foglaló írásaikból sokat kiírtam, im ezek“ stb. (U. o. XVIII. l.) Következik a XIX. és XX-ik lapon *az összes források elősorolása*.

VI. „Én azért a sok tapasztalásu Heurniusnak szavaival élván, másodsor is nyilván megvallom, hogy ezeket követtem, ezeknek sokkal tartozom, mert az írásaikból sokat kiírtam. Nem is tartok attól, hogy netalán ezt a kölcsönzést nekem egy valaki vétekkül tulajdonítsa“ stb. stb. (U. o. XX. l.) Az idézet Heurnius szavával folytonos bizonyítása annak, hogy a tudósnak joga van könyvéhez mások műveiből a jót fölhasználni. „Azt veted talán szememre — ugymond az idézet egy helyen — hogy másoknál is azon dolgok s *ugyanazon szókkal* találtatnak? s osztán? azt kívánod-e, hogy a könyvszerzők, kik azon dolgokról írnak, az ígére nézve különbözzenek, hát a ki csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak?“

VII. „Ezeket oly bővön adám elődbe — Apáczai szavai — Egyes Olvasó! azt akarván veled nyilván megesmértetni, hogy a legnevezetesebb és a magok nemében legtanultabb Férjfiak nem szégyenlették a másoktól való kölcsönvevést; a kiknek jeles példájok nekem paizs gyanánt fog szolgálni a Mómusok ellen, a kik engem gyalázní fognak azért, hogy csak másoktól vett tollal ékeskedem. Nem könnyen véti el az útat, a ki jó kalauzoknak vezérlése után indul és az óriás vállán ülő gyermek többet lát az óriásnál. Hitesse el azért magával az olvasó, a ki e könyvbe tekinteni méltóztatik, hogy min-

den, a mi benne találtak, nagy tudományjal jeleskedő íróknak hiteles bizonyúságaikra építettett. (U. o. XXII—XXIII. l.)

Eléggé világosan látható tehát, hogy Apáczai maga szinte túlzott, de úgy látszik nem alaptalan aggodással előre kijelenti, hogy ő Encyclopaediáját mások művei nyomán állította össze. Szükséges volt-e tehát Szily K.-nak *bizonyítania*, hogy Apáczai „csipegetett“, és azt mondania, hogy szolgai kompilátor?

Apáczai *Encyclopaediája* által nem egyes szaktudomány előmozdítására, hanem sokkal magasabb, magasztosabb és nehezebb föladatnak akart szolgálni: a magyar nemzeti tudományosságot akarta megteremteni, vagy legalább útját egyengetni. Eléggé bőven szól e törekvéséről egész élete. Egy maga elé tűzött fenséges programot akar megvalósítani. Első lépése, első munkája e czélból az Encyclopaedia. A 28 éves ifjú egy egész kis könyvtárt kivonaton és magyarra fordít, a tudomány összes szakait magyar nyelven akarván bemutatni. Ő bizony nem új tudományos művet akart írni, hanem épen a használt művekből a tudományt a magyar nyelv által nemzetivé tenni. Itt bizony *törekvésében* van az eredetiség; eredeti maga *ez a merész vállalkozás* és az a tiszteletreméltó lelkiismeretesség, hogy minél több írótól (még pedig a legjelesebbektől) *magyar nyelven* szerkeszt össze egy művet. Másik eredetisége: hogy Descartest az üldözött filozófust merészen bevezeti, magyar nyelven, a magyar tudományba s ezzel évekkal megelőzi az előbbre haladott nemzeteket. Ime már egy érdeme a filozófiai szaktudomány terén is.

Apáczai ám nem volt eklektikus, sem kompilátor, *midőn szaktudós akart lenni*. Az ő szakja a theologia, a filozófia, a filológia s a pedagogia. Két esztendővel az Encyclopaedia előtt már eredeti szakmunkája jelent meg, theozófiai tárgyú: *De primi apostasia hominis*. Még azelőtt egy évvel 1650-ben jelent meg *Disputatio de Introductione ad Philologiam sacram*, értekezése Utrechtben. Ott az Encyclopaedia előszava, mely maga becses pedagogiai szakdolgozat. Későbbi művei: *De mente humana* (1658.), *De studio sapientiae* (1655.) eredeti filozófiai és pedagogiai művek. Ott vannak az Encyclopaedia végére kötött levelei, mind megannyi egy-egy eredeti theologiai és filológiai szakértekezés. Hát az „Oratio de summa Scholarum necessitate, earumque inter Hungaros barbariei causis?“ és emlékirata a fölállítandó akadémia tárgyában, egy-egy becses eredeti szakmunka,

még pedig nemzeti szellemben megírva. Sőt az egyházi közigazgatási szakban is írt művet ezen cím alatt: *De politia Ecclesiastica*, mely azonban lappang.

De bizony nem „szolgai kompilátor“ tehát Apáczai, hanem olyan tudós, a ki tud minden ízében eredeti lenni ott, a hol szükség van erre, de a ki fordít és — ám legyen igaza Szily K.-nak — „szolgai kompilátor“ *akkor*, midőn egymaga magyar nyelven akarja bevinni az összes szakokat a tudományos oktatásba s így beleplántálni a tudományba is. Ne feledjük, hogy akkor akarja ezt tenni, midőn semmi minta sincs előtte arra, hogy mikép használja a magyar nyelvet a tudományos szakban s már csak ezért is kénytelen eredeti lenni a nyelvnek tudományos célra való átalakításában és a magyar tudományos műnyelv teremtésében.

Lássuk most az Apáczai ellen emelt vádak második csoportját, a nyelv s a műszavak kérdését. Szily K. azzal vádolja Apáczait, hogy nincs meg a kellő szóbősége és midőn panaszol a nyelv szegénysége ellen, ezzel csak azt teszi, a mit a gyenge írók szoktak tenni. Már ebben a tekintetben aztán épenséggel nincs igaza a vádnak. Magával a tudós értekezővel fogom bizonyítani a saját vádja tarthatatlanságát. Apáczai — ugymond Szily K. — abban a korban írt, mikor „a magyar matematikai irodalmat mindössze egy pár kis számvető könyvecske, asztronomiánkat a csizio és a százesztendő kalendárium s összes természettudományunkat egy pár füves könyv s egy-két kuruzsló munkácska képezte.“ Kérdem tehát, hogy midőn Apáczai *ebben* a korban, midőn a magyar tudományos irodalom csirájában volt, sőt a tudomány legfőbb ágát, melyről Apáczai magyarul írt, magyar nyelven még egyáltalán nem tárgyalták, midőn eo ipso tudományos nyelv nem is létezhetett; midőn tehát akkor panaszolt a magyar nyelvnek tudományos kifejezésekben, műszavakban való szegénységéről: nem volt-e igaza? Ha Apáczai egyetlen új műszót sem csinált volna, akkor talán lehetne kétségbe vonni állítását, ámde az Encyclopaediában egész tömeg, több százra terjedő új kifejezés van, melyeknek nagy része meg volt ugyan azelőtt is, de abban a tudományos szakban s olyan értelemben Apáczai használta először. Van számos egészen új szava is. És e műszavakból több be is vált. Maga Szily Kálmán Apáczáinak *tizennégy* fizikai és matematikai műszavát sorolja föl, megjegyezvén, hogy ezek „figyelemre méltók.“

Apáczainak vagy igaza volt, vagy nem. Igaza volt abban az esetben, ha csakugyan szükség volt új magyar műszavakra s ha ő csinált új szavakat. Nem volt igaza, ha nem volt szükség új magyar tudományos kifejezésekre s ha ő nem csinált új magyar műszót.

Ámde szükség volt új terminus technicusokra, mert most, egy negyed évezreddel Apáczai után is még mindig panaszolunk teljes joggal, hogy nincs elég magyar műkifejezésünk. Még ma is szükségünk van magyar műszavakra. Apáczai továbbá nemcsak panaszolt, hanem segített is a bajon, figyelemreméltó új műszavakat csinált.

Tehát Apáczainak volt igaza. Igy nyilvánvaló az is, mennyire túlszigorú Szily Apáczaival szemben, midőn azt veti szemére, hogy „nincs is meg a kellő szóbősége, ritkán találja meg a neki is rendelkezésére álló kifejezést vagy szót.“ Hol van a XVII. század közepén a magyar tudományos nyelvben az a bizonyos szóbőség? Melyek azok a kifejezések, a melyek Apáczainak „is“ rendelkezésére állanak, midőn természettudományi és orvosi tárgyról írt?

Azt írja Szily K., hogy míg Apáczai a nyelv sterilitásáról és nudításáról panaszkodott, bezzeg nem panaszkodott *Pázmány Péter*, pedig félszázaddal írt előtte!

Pázmány nyelve zamatos, népies, folyékony. Apáczaié pedig túltömött és épen nem népies, mert tele van új szavakkal. Ámde *mit írt Pázmány?* Humorral, satírával és gúnynyal tele vitatkozó iratokat, theologiai tárgyú műveket, prédikációkat akkor, midőn úgy a vitatkozó iratok, valamint a theologiai tárgyú művek legvirágzóbb kora vala. És mit írt az Encyclopaediában *Apáczai?* Idézem Szily Kálmánt: „Magába öleli az összes ismeretkört s egymáshoz füződő rövid monografiák alakjában tárja elénk a gnoseológiát, logikát, dialektikát, arithmetikát, geometriát, asztronomiát, fizikai és politikai geografiát, fizikát, mineralogiát, botanikát, zoológiát, fiziologiát, pathológiát, farmakológiát, a mesterségeket, várak és városok építését, gazdaságtant, grammatikát (?), historiát, a moráltudományokat s végül a vallástant“ s mindezt abban a korban, mikor — épen Szily K. szerint — a természettudományi irodalmat számba nem vehető kísérletek és ponyvatermékek képezték. Pázmány nem írt Encyclopaediát, hanem olyan theologiai és polemikus műveket, melyekben a nép nyelvét, szólásmódjait, közmondásait fölhasználhatta. Apáczainak még szavak sem állottak rendelkezésére, és így igen természetes, hogy

stilje meg sem közelítheti Pázmányét, a ki különben is mestere a dialektikának. Nem is szabad két olyannyira külön körben működő író nyelvezetét összehasonlítás alá vetni. Ilyen alapon épügy lehetne fölhozni vád gyanánt Apáczaival szemben: miért panaszkodt azon, hogy nincs magyar egyetem, bezzeg Pázmány előtte ötven esztendővel egyetemet létesített. Igen ám, „Apácza ha fejedelemnek és dúsgazdagnak születik s hosszú életet él, nemzetének újjá szülője lesz vala“ — mondja szépen Toldy Ferencz ¹⁾, megjegyezvén még, hogy Apácza nagy czéljáért „végre meghalhatott, miután önmagát nem kimélő küzdelmei gyenge testi erejét élete harminczötödik évében fölemészték.“ Ilyen a viszony a két nagy férfi nyelvezete közt is. Pázmány, a biboros egyházi fejedelem, meríthetett a népnyelv kiapadhatatlan kincstárából, Apácza a szegény kálvinista professzor nemcsak hogy nem kaphatott segítséget a tudományos, a gyámoltalan tudományos nyelv iszákjából, hanem magának kellett e nyelv részére a legszükségesebbeket, a nélkülözhetetleneket előteremteni, hogy életre keltesse. Ám ezért az Apácza fakó, tudományos nyelvezete époly becses előttünk, mint a Pázmány ragyogó ékesszólása.

Véleményem szerint sokkal helyesebben és kegyeletesebben cselekszünk, ha irodalomtörténetünk e két nagy alakját és működésüket nem állítjuk egymással szembe, hanem magasra egymás mellé emeljük elismerésünkben és hálánkban.

GYALUI FARKAS.

---

¹⁾ A Magyar Nemzeti Irodalom története rövid előadásban. Pest, 1864 — 1865. 87 l.